

מבוא

אליעזר שביד הוא הוגה חדשני ונועז, פילוסוף וחוקר פילוסופיה, שהגותו לא רק משקפת דור אלא גם מעצבת אותו. שביד נכח באירועים החשובים שאירעו במדינת ישראל והגיב עליהם מתוך תובנה עמוקה, ידע פילוסופי נרחב, מגמות חינוכיות ואחריות חברתית ולאומית. הוא חי את חיי ההווה תוך רפלקסייה מתמדת המעוררת השתאות. על אף קרבתו הביוגרפית והרעיונית לתנועת העבודה הייתה נקודת המוצא של הגותו כלל-ישראלית, ובתור שכזו השפיעה לא רק על שכבת האינטלקטואלים שהצמיחה מדינת ישראל, אלא גם על מוריה ומחנכיה.

הגותו של שביד סובבת סביב צירים מושגיים ומתודיים אחדים, המופיעים במבודד וביחד בכל אופני כתיבתו. כדי להבין את תבניות העומק של הגותו נשרטט צירים אלה: (א) מסורת. בתפיסתו של שביד הגות איננה צומחת בחלל ריק; לעתים היא מתעמתת עם המסורת שממנה היא צומחת ומבקשת לערער אותה, ולעתים היא המשך רציף ותמטי שלה. בהתאם לכך חתר שביד ליצור הגות המכירה בחובה למסורת ובקשרים ההכרחיים עמה, ודווקא משום כך עומדת נכחה ומתעמתת עם הנחות היסוד שלה כחלק מהדינמיות האופיינית למסורת עצמה. התוצאה היא אימוץ המסורת. אימוץ זה לא נעשה בדיעבד, והוא משקף את הפעולה הרפלקטיבית האוטונומית, השבה ומאמצת את המסורת מתוך חירות ואחריות. שיבה זו אינה ביטול הפער והמרחק שבין ההווה לעבר; היא אינה שיבה אל "התמימות הראשונה". שהרי תהליך זה אינו אפשרי, וזאת למרות ההתעקשות של הרומנטיקה על אפשרות "הקפיצה" אל נקודת הראשית. השיבה אל המסורת אינה משכיחה את ההווה ולפיכך בשיבה זו המסורת מתפרשת באופן חדש, וההשתייכות למסורת שוב איננה קיבעון אלא תנועה דינמית ומתוחה המבטאת שותפות, רציפות וברית עם העבר.¹ שותפות זו עבור שביד מבטאת עיקרון מתודולוגי חשוב ומרכזי בעבודתו כחוקר, והיא חוזרת ומתבהרת בעבודתו כפילוסוף יוצר המתמודד עם אתגרי ההווה.

(ב) מתינות והכלה. הגות עלולה לעתים להיסחף לעמדות קיצוניות וחד-ממדיות. נטייה זו מבטאת את התשוקה לתפיסה נוחה וחלקה, שבמסגרתה המערכת האידאית הבונה אותה בהירה ופטורה לכאורה מתחרות עם תפיסות מצרות; היא מאפשרת לבחון רעיונות מזווית ראייה חד-ממדית. תפיסה זו מאפשרת לשרטט את תולדות הרעיונות לפי קריטריונים נוקשים הנוטלים את לשד החיים מההגות הממשית, ומן החיים שאותם ההגות אמורה לבטא. שביד מבטא דיספוזיציה של מתינות, וליתר דיוק דיספוזיציה של הכלה. כהיסטוריון של ההגות היהודית הוא הכיר בתרומתם של הוגים חריגים, כגון שפינוזה, למסורת ההגות היהודית. אולם הוא הקדיש את עיקר מרצו להוגים שנחשבו מכילים. באופן דומה הוא הקדיש מאמץ גדול לחשיפת הגותם של רבנים ואישי דת או של משוררים והוגי דעות שלא נחשבו כחלק מהקנון של הפילוסופיה היהודית, כביאליק, גורדון ואחד העם. באותה מידה לא היסס לדון בהגותם של הוגים אורתודוקסים ואולטרה-אורתודוקסים, אף שחלקם לא חדרו לקנון (הרבנים יצחק יעקב ריינס, יהודה אשלג ואליעזר ברקוביץ הם דוגמאות בלבד). שביד הבהיר בפועלו, שמהפכנות איננה מתמצה בעולם המעשה בלבד אלא גם בעולם הרוח. פרויקט מקיף וייחודי זה מבטא אתוס הגליאני מובהק, שלפיו המחשבה אמורה להיות תואמת לעולם הממשי ולשקף את מכלול התפניות שעולם זה עובר. עם זאת בניגוד להגל שביד אינו חותר להציב תבנית-על המשרטטת את התפתחותה של הרוח לעבר תכלית סופית. הוא אינו מציב דגם-על של מעין "היסטוריה קדושה", שלפיו תכלית ההיסטוריה אינה מגולמת בחיים הממשיים ובפרלקסיות הרעיוניות שלהם אלא בעתיד, בסיומו של התהליך.² בניגוד לכך שביד סבר באמת ובתמים, שההיסטוריה של המחשבה היהודית היא בעיקר תולדה של משנות המבטאות את הקיום היהודי הממשי בשלל גילוייו הסותרים והמנוגדים שאינם מייצרים בהכרח הרמוניה, אלא שיח רב-קולי ורב-ממדי. יתר על כן, הוא דחה את ההבחנה בין שיח מרכזי לשיח שולי, שכן עולם החיים היהודי כולל את כל מרחבי המחשבה שהתמודדו עם הקיום היהודי. מטעם זה ראה שביד את ההגות היהודית בימי הביניים כרלוונטית גם להווה.

(ג) יהדות כמוסר. ניתן לפרש את ההגות היהודית באופנים שונים, ומתוך אפיון ההכלה שציינו קודם לא היסס שביד לתת מבע ולנתח פרשנויות רבות כאלה. אולם הוא נקט עמדה לגבי טיבה של ההגות היהודית. שביד המשיך את המגמה המרכזית בהגות היהודית בעת החדשה ובמיוחד במאה התשע עשרה, שלדידה היהדות מתגלמת בראש ובראשונה בציווי המוסרי האלוהי. הוא מפרש את הטקסים והמחוות המרכזיים של היהדות כביטוי של מוסריות. הדיאלוג עם אלוהים ודרכי התגובה של האלוהות נסבים כולם על הבשורה המוסרית.

(ד) רליגיוזיות. שביד שבר בהגותו את הדיכוטומיה הקלסית בין דת לחילון, וליתר דיוק בין דת וחוויה דתית ובין חילון. הוא הציב במרכז את האדם החופשי שחירותו מאפשרת לו להיפתח לחוויה הדתית ואפילו במידה מסוימת לפרקסיס הדתי. עמדה זו חשובה ביותר לנוכח האופי הפרקטי של הדת היהודית ולנוכח הזרמים האורתודוקסיים במדינת ישראל שמאמצים אותו בפועל. הרליגיוזיות בהגותו מבטאת פתיחות למכלול גילוייה של היהדות ונאמנות לאופנים השונים שבהם יהודים מבטאים את יהדותם. מכאן פתיחותו להגות הדתית האורתודוקסית ואפילו להגות החרדית מזה ולזרמים האחרים בהגות הדתית מזה. ניתן למצוא כיוונים של פתיחות למסורת בקרב ציבור לא דתי. דוגמה לכך היא מעמדה של המסורת בחלק מהציבור המזרחי שאיננו דתי. שביד העלה את הפתיחות לרמה פילוסופית. הוא הציג פילוסופיה חילונית הנפתחת לדת, ואף ניזונה מרגש דתי עמוק. קשה למצוא לה אח ורע בעולמה של ההגות היהודית בכלל ובזו שהתקמה במדינת ישראל בפרט. זאת ועוד: הרליגיוזיות יוצרת גשר בין חלקי החברה הישראלית, ולפיכך היא לא רק נתון אלא גם תקווה.

(ה) מעורבות ומחויבות. כתיבת ההיסטוריה האותנטית של ההגות מחייבת מעורבות. לפי שביד אי אפשר לנתק את העבר מההווה, כיוון שהעבר משפיע על ההווה ונוכח בו מצד אחד, והעבר עצמו חוזר ומתפרש לאור ההווה. מבחינה מסוימת צידד שביד בגישתו של קלוד לוי-שטראוס, שתבנית הדגם האנתרופולוגי העתיק זהה לדגם של ההווה. לפיכך לכתוב את תולדות ההגות משמעו לתאר את התודעה של הפילוסוף וההוגה הממשיים. פעולה זו מתאפשרת רק מתוך מעורבות באמונותיו, ברגשותיו ובשאיפותיו של ההוגה. האמפטיה ששביד מבטא בחקר ההגות היהודית היא אותה אמפטיה שהוא מבטא כלפי הקיום היהודי. שביד הוא פילוסוף ייחודי שמחויבותו ואהבתו לישראל עקיבות, וקיומה של מדינת ישראל נעשה עבורו נושא לעיון רפלקטיבי וביקורתי, וזאת לא רק כדי להבין את המציאות בישראל אלא כדי לחולל בה שינוי; להפוך אותה ליהודית יותר, פתוחה לעברה ועם זאת מחדשת ויוצרת. הוא כותב כאינטלקטואל מעורב השותף לכאב, לתקווה ולסבל הקיום היהודי בהווה. אהבה יוקדת זו מובילה אותו להציע לחברה היהודית כאן בישראל את אוצרות הרוח העמוקים של המסורת והתרבות היהודית. כתיבתו המסועפת, המחקרית והיוצרת היא מתת אהבה לעם היהודי מיהודי שלבו חי בקצב חייה של האומה היהודית.

(ו) חינוך. תפקידה של הגות הוא בראש ובראשונה חינוך. לפי שביד ההגות היהודית לא ביקשה להציב רק אמתות, אלא להוליך את הקורא בדרך שההוגה עבר. הגות היא מעין אודיסאה של ההוגה. הטקסט הפילוסופי חותר לאפשר לקורא לחוות את חוויית הכתיבה ולהתחנך לאורה, וליתר דיוק ליצור את עצמו מחדש. החינוך לפי שביד הוא בסופו של דבר תהליך מתמשך של יצירה עצמית. יצירה זו אינה נולדת יש מאין מתוך עצמה; היא מתחוללת לנוכח אידאליים קיומיים שעומדים בפני האדם, בפני כל

יחיד ויחידה השואלים על הווייתם ועל משמעות חייהם. שביד מאפשר לתהליך זה להתחולל באמצעות הצעת רפלקסייה אפשרית על החיים עצמם.

שביד לא רק חשב על חינוך אלא הוא דוגמה ומופת לפילוסוף מחנך, שלא היסס להגיע לכל קצווי הארץ כדי לחולל שינוי וליצור גשרים יהודיים בין-תרבותיים. במובן זה שביד הוא הוגה סוקרטי, המבקש ליילד את אפשרות הקיום היהודי הממשי בתוך מרחב החיים שבו חיים יהודים. הוא פועל עם קוראיו ולמענם, עם שהוא חושב גם את קיומו שלו; תהליך החינוך ששביד שותף לו הוא גם תהליך החינוך שלו עצמו. בכך הוא מציב דגם מופתי של דיאלוגיות שבה ההוגה עצמו שותף לתהליך, נולד ומתפתח יחד עם הניכיו.

אלה הם מוקדים אחדים בלבד מתוך שפע רעיונותיו של שביד. ואכן שביד הציג הגות שהיא באופן פרדוקסלי קיצונית במתינותה. היא מתרחקת מצד אחד מהסוציאליזם הקיצוני, ומצד שני נרתעת מתפיסות של זיהוי היהדות עם הציווי הנורמטיבי בטירתו בסגנונו של ישעיהו ליבוביץ. הגותו של שביד מקיימת דיאלוג ער עם המסורת היהודית. המסורת היא מעטפת שהיחיד מתמודד עמה ומוצא את דרכו האוטונומית להתכתב עמה. מבחינתו המסורת חוזרת ומתפרשת מחדש בידי האדם המודרני, ופרשנות זו היא חלק מחברותו ברפובליקת המסורת. פרשנות זו איננה יכולה להיות נאיבית, מפני שבן ההווה מודע להיסטוריית המסורת. אבל בניגוד ליוסף חיים ירושלמי שביד רואה במסורת יסוד של המשכיות ורלוונטיות המתמשכות לתוך ההווה. פרשנותו של שביד מזהה במסורת יסוד דיאלוגי, המאפשר לאדם לעמוד מול אלוהי הצדק, להנכיח אותו ולהצדיק את הקיום האינדיבידואלי האוטונומי. קורא הטקסטים הופך להיות מעורב בהם, ובאופן זה הוא נעשה על כורחו חוליה במסורת.

השיח של שביד מושרש כולו במסורת המחשבה היהודית. הוא אכן הקדיש מאמצים רבים לכתוב את תולדות ההגות. משעה שהקורא מתמקד בהגותו של שביד הוא מבין שכתובת תולדות ההגות היא הן ארגו הכלים הן האמת, במונחי גדמר, של המסורת. שביד חושב דרך ההגות היהודית, והוא כותב בשפתה ובמבטאיה. שביד כותב על העידן הפוסט-ציוני, אולם הוא עצמו הוגה ציוני מודרני, שלא ביקש להשתחרר מהשיח הציוני המודרני.

כאשר שביד תיאר את הגותו של הוגה מסוים, הוא לא הסתפק בתיאור אינפורמטיבי; אדרבה, הוא ראה בתיאור כזה היבט חלקי בלבד של ההגות. שביד חתר לתיאור התודעה של ההוגה. הוא ביקש להנכיח אותו במצביו הקונקרטיים. בחיבור זה בכוננתו לבחון עקרונות אלה כפי שהם משתקפים בסוגיה השונים של יצירת שביד.

לא קל לנו לכתוב על שביד. כדי לכתוב על הוגה יש צורך להציגו כאובייקט של מחקר. אולם כתיבתו של שביד הייתה אבן דרך מעצבת ומכוננת של כתיבתנו. אנו מעזים לקבוע, כי אין חוקר ישראלי איש אקדמיה, הכותב על הגות יהודית מודרנית או

הגות יהודית בזמננו, שאיננו מושפע עמוקות מכתביבתו של שביד בין שהוא מודה בכך ובין שלא. וכיצד ניתן לערוך תהליך של אובייקטיביזציה למה שהוא חדור בעצמותינו?! אף על פי כן אנו אמונים שנים רבות על חשיפת משנות הגותיות, ואנו חשים שהגיע הזמן להאיר ולנתח את הגותו של המורה הגדול, שאמנם לא היינו תלמידיו הישירים אך התחכנו על כתיבתו. אנו סבורים שהגותו של שביד היא האור שבקצה המנהרה. הסיכוי לאחד חברה שסועה נעוץ לדעתנו גם ובמיוחד בהגות. כפי שציינו לעיל, מחשבתו של שביד מכילה את התשתית לדיאלוג אמתי, ומכאן חשיבותה הדרמטית.

ספר זה נכתב מנקודת המוצא נוסח ברגסון, שלפיה לכל הוגה גדול יש אמירה, שהוא מתאמץ לנסח אותה לאורך תקופות הכתיבה שלו. שביד הוא להערכתנו מקרה קלסי כזה. אף על פי כן איננו שוללים התפתחות הגותית לאורך הזמן, וכתגובה למאורעות התוכפים והולכים, ולעתים אף הערנו על התפתחות כזו. אנחנו מבקשים את ההיגיון הפנימי ואת הלכידות שבהגותו של שביד, מפני שאנו סבורים שמדובר בתופעה ייחודית, שחשיפתה חשובה להבנת הזהות היהודית ולשמירה על המשותף בדור של שסעים.

ולבסוף, הגותו של שביד משתרעת על פני חיבורים רבים. ניתוח של כולם, אפילו של רובם, איננו יכול לאכלס חיבור רגיל. לפיכך נאלצנו לנתח הדגשים מסוימים והיבטים מוגדרים בתוך החומר הרב שכתב בבחינת קווי יסוד והתוויית גישה ודרך למשנתו. שנינו נטלנו על עצמנו בעבר ובהווה את המשימה לתעד ולנתח הוגים וחוקרים בני הדור הזה. אנו סבורים שהעשרת המחקר דורשת כיוון כזה. חיבור זה מצטרף לתיאור מלא וגדוש, בהציגו הגות של אחד ההוגים החשובים שעיצבו את פני דורנו. אנו מבקשים להציע ספר זה לפני הקוראים כמחווה הוקרה והערכה עמוקות לאליעזר שביד עצמו. תקוותנו היא, שספר זה ישיב את קהל הקוראים לספרייה הייחודית שכוון אליעזר שביד. ספרייה זו חשובה לחיינו כיהודים וכישראלים החיים כאן ועכשיו.

שותפים רבים סייעו בידנו לפתח ולשכלל את הרעיונות שבספר. תודתנו הראשונה נתונה לד"ר רוני בר-לב, שליווה ספר זה באמונה ובמקצועיות וסייע בידינו לברך על המוגמר. חובה נעימה לנו להודות לפרופ' יוסי טרנר, מתלמידיו המובהקים של פרופ' שביד, על הערותיו לגרסה מוקדמת של ספר זה. תודה שלוחה גם לפרופ' זאב גריס. לבסוף נודה לשני המוסדות שהם מקום מושבנו כחוקרים ויוצרים: אוניברסיטת בר-אילן ומכון שלום הרטמן. המתח המפרה שבין שני בתיים אלה, מתח שבין מחקר ויצירה, מתממש גם בספר זה, המבטא מחקר ודיאלוג עם הגותו של הוגה מרכזי לדורנו.